

О. І. Сич

Чернівецький державний університет

ЩОДЕННИКИ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ НІМЕЦЬКО- АВСТРІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ В 1918 р.

Проаналізовано щоденник В. І. Вернадського, запропоновано розгляд німецько-австрійської окупації України крізь призму особистого сприйняття.

Ключові слова: Німеччина, Австрія, Центральна Рада, Україна.

Проанализирован дневник В. И. Вернадского, предложено рассмотреть немецко-австрийскую оккупацию Украины сквозь призму личного восприятия.

Ключевые слова: Германия, Австрия, Центральная Рада, Украина.

The author analyses the diaries written by V. Vernadskiy and offers to study the occupation through personal perception of this outstanding scientist.

Key words: Ukraine, Germany, Austria, Tzentralnaya Rada.

Якось відомий французький історик ХІХ в. Жюль Мішле написав, що «парадигма історії – в очевидцях і їхніх свідощвах». Цінність щоденників як історичного джерела якраз і полягає в тому, що їх автори є учасниками або очевидцями подій; щоденники, які пишуться, так би мовити, «по гарячих слідах», відображають першу, безпосередню реакцію людини на ті або інші події; вони також зазвичай точніші у фактологічному відношенні, ніж, наприклад, написані багато років опісля і відрефлектовані свідомістю мемуари.

Одним із таких очевидців, що залишив свої свідощва про драматичні події Жовтневої революції та Громадянської війни в Росії, був Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) – видатний російський і радянський учений ХХ ст., природознавець, геолог, біогеохімік, мислитель і громадський діяч, лауреат Сталінської премії, академік, творець багатьох наукових шкіл і напрямів, зокрема вчення про біосферу, її еволюцію та перетворення в ноосферу – сферу розуму. Його щоденник охоплює період з жовтня 1917-го до січня 1920 р. Основна цінність щоденників В. І. Вернадського, на наш по-

гляд, полягає в тому, що вони є документом, який допомагає відчутти атмосферу тієї історичної драми, яку переживали Росія та Україна в ті роки, дозволяє відновити духовний колорит революційної епохи в усій його трагічності й суперечності.

Що стосується змісту щоденників великого вченого, то значну їх частину займають факти особистої біографії автора та його сім'ї, особисті переживання, згадки про приватні або сімейні події, елементи побуту тощо, але також чимало місця в них приділено його враженням і роздумам про політичні події, зокрема про німецьку окупацію України в 1918 р. У його щоденниках виразно простежується негативне ставлення до більшовиків і соціалістичної ідеології, неприйняття проявів українського націоналізму, засудження бездарної політики Центральної Ради.

Аналізуючи ту частину матеріалу щоденників, яка тією або іншою мірою зачіпає окупацію України німецькими та австрійськими військами, виділимо три моменти, які, як нам уявляється, є важливими при вивченні даної проблеми.

По-перше, на сторінках своїх щоденників учений зафіксував парадоксальну, на перший погляд, реакцію населення України на саму можливість окупації, точніше – на прихід австро-німецьких військ. Здавалося б, ця реакція повинна була бути однозначно негативною, бо протягом майже трьох з половиною років Росія воювала проти Німеччини й Австро-Угорщини, та й військова пропаганда в усіх воюючих країнах була спрямована на розпалювання ненависті до ворога. Проте, як видно зі щоденникових записів В. Т. Вернадського, така перспектива не тільки не лякала місцеве населення, але й була значною мірою прийнятною й навіть бажаною.

Так, 6 березня (21 лютого) 1918 р., проживаючи в Полтаві, В. І. Вернадський у своєму щоденнику зазначає: «Більшість чекає німців як рятівників...» [1, с. 54]. Тоді ж, у березні, в щоденнику з'являється ще один запис: «Жахливо, що місто чекає німців як рятівників» [1, с. 61]. Втім, у щоденниках ми знаходимо і пояснення цього, здавалося б, дивного явища. Проте перш ніж продовжити цитування щоденників, коротко нагадаємо ситуацію, яка склалася в Росії на початку 1918 року.

Як вважають деякі сучасні російські історики, з моменту Лютневої революції 1917 р: в Росії почалася «м'ява громадянська війна» [3, с. 84], і країна поступово занурювалася в хаос: двовладдя (Тимчасовий уряд і Ради) посилювало нестабільність політичного життя,

економічна розруха поглиблювалася, селяни палили й грабували поміщицькі садиби, робітники страйкували, фронт розвалювався, дезертирство набуло величезних масштабів, стрімко зроста злочинність, посилювався сепаратизм національних окраїн, все більш очевидним ставав прогресуючий параліч державної влади. Ці обставини неминуче вели до нового революційного вибуху, який і відбувся в жовтні 1917 р. Громадянська війна, що розгорілася з новою силою, поглибила революційний хаос і призвела до зламу звичного життєвого устрою, розвалу держави як сили, що охороняє право та порядок, розпаду елементарних систем життєзабезпечення, наслідком чого стали голод, хвороби, епідемії, розгул злочинних банд.

Все це гнітюче діяло на людей, породжуючи невпевненість у завтрашньому дні, побоювання за своє життя і власність, а також за життя своїх близьких. Тому в щоденниках і з'являються записи, що відображають такий соціопсихологічний стан суспільства:

«10.X. 1917 По суті, більше бояться, більшовиків, аніж німців.

6.111/21.11.1918 Зрозуміло, обиватель абсолютно перенервував.

6/19. III. 1918 ...Обиватель починає замислюватися й про німця.

Він йому забезпечить безпеку від вбивств, насильств, явних грабежів – але потім?

11/24. III. 1918 ...Безперервно тривають грабежі. ...Нема суду, повне свавілля, не забезпечена честь близьких, життя. Живеш як ілот. А вже «радянська» влада означає нерівність для несоціалістів. Ненависть росте. А тут ганебний мир, загибель Росії і жахи вбивств із-за рогу – там, де це безпечно, і ганебна втеча і відступ перед німцями. Деякі навіть вважають, що й зараз боротьба з німцями в Україні – змова більшовиків, оскільки німцям вигідно прийти – інакше за договором вони б тут не були. І змучені люди тут з жахом бачать, що вони чекають німців без того обурення, як думали раніше, навіть як людей, які дадуть можливість передихнути.

Ми живемо на околиці, в глухому провулку, і наша кімната у дворі. Але завжди можуть і увірватися, і ми відчуваємо себе у владі розбійників. Це і є те відчуття, яке робить терпимим навіть німецьку навалу...» [1, с. 14, 54, 60–62].

До речі, про такі ж настрої в 1918 р. писав і Іван Бунін у своїх щоденникових записах «Окаянні дні»:

«6 лютого.

У газетах – про наступ на нас німців, що почався. Всі говорять: «Ах, якби!»

9 лютого.

Вчора був у Б. Зібралось чимало народу — і всі в один голос: німці, слава богу, просуваються, узяти Смоленськ і Бологое.

Візник біля «Праги» з радістю і сміхом: — Що ж, хай приходить. Він, німець-то, і раніше все одно нами володів.

15 лютого.

Нині весь ранок блукав містом. Розмова двох перехожих солдат, бадьора, весела:

— Москва, брат, тепер ні... не стоїть.

— Тепер і провінція ні... не стоїть.

— Ну, ось німець прийде, наведе лад.

— Звичайно. Ми все одно владою не користуємося» [2, с. 61, 67, 70].

По-друге, щоденники В. І. Вернадського містять його спостереження і міркування, по яких можна простежити як мінялося ставлення населення України до німецької окупації.

Так, 18 (31) березня 1918 р. він записав: «Вранці в п'ятницю, коли вже чулася канонада, я вийшов на вулицю і дізнався по дорозі про те, що німці в Полтаві. Про те, що німці та гайдамаки тут, баби, які поверталися з базару або туди йшли, повідомляли з радістю. Обиватель і місто прийняли пришествя німців з полегшенням і чекають, очевидно, від них порядку, спокою. Німці справляють велике враження своєю організованістю, високою дисципліною. Гайдамаків мало, і військо це підозріле.

Німці тримають себе коректно, але як пани. Враження від української влади знову попереднє — безсилля й бездарність. Влади немає й не відчувається вона ні в чому. Обиватель вважає, що справжніми господарями становища є німці, що здійснюється справжня окупація і що ми потрапили в остаточне ярмо. Передають розмови з німецькими властями, які з презирством говорили про Раду і гайдамаків, — перша не може і не вміє управляти, другі не війська, а ті ж більшовики.

Але зараз погляд обивателя на німця. У нім він відчуває силу і справжнього пана. Українці грають сумну роль маріонеток, що привели в свою країну німців-поневолювачів... Очевидно, все нашестя німців не дарма, і доведеться сильно за це заплатити» [1, с. 64–65].

Проте вже наступного дня (19.III/1.IV. 1918) в записах В. І. Вернадського чітко простежується його стурбованість і навіть тривога у зв'язку з окупацією:

«Вчора тільки після розмови з їв. Троф. Сердюком, тепер офіцером українських гайдамаків, що прийшли разом з німцями, я зрозумів усю безодню, що відкрилася перед нами. Без газет і без вістей ми не можемо оцінити всього явища. Мабуть, йде велика німецька армія під командуванням Макензена. Українські війська не підуть далі за межі України, німецькі підуть далі. Тут тільки відпочинок, оскільки йдуть похідним порядком;...

Вони йдуть, незважаючи на мир. Сили великі...

Жах і в той же час геніальний крок німців. Для них вигідно роздунти боротьбу і захопити величезну, нескінченно багату базу для споживання, якою не могла і не вміла користуватися Росія!...

Німці отримують від України платню. Йдуть завойовувати, і їм же платять!... У селах німці беруть все, платять – але не зважають на потреби населення...» [1, с. 66–67].

Як відомо, відповідно до Брестського мирного договору, укладеного урядом Центральної Ради 9 лютого (28 січня) 1918 р. з державами Четвертного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією), Українська Народна Республіка отримувала військову підтримку німецької та австро-угорської армій в боротьбі з більшовиками, узявши на себе за це зобов'язання поставити цим країнам мільйони пудів зерна, цукру і інших життєво необхідних продуктів. Незважаючи на значні обсяги вивозу продуктів, отримати заплановану кількість хліба і сировини німецько-австрійським властям не вдалося через саботаж постачань місцевим населенням, а також через повстансько-партизанський рух, що розгорнувся проти окупації.

І вже 8 квітня (26 березня) 1918 р. В. І. Вернадський відзначив зміну ставлення народу України до окупантів:

«Німці все йдуть і йдуть. Вони йдуть – їх замінюють інші. І серед українців все сильніше йде сумнів. А в народі глухе незадоволення. Німці нерідко грубі – очевидно, і в їх середовищі роздратування: їх запросили, а тим часом вони ніби серед ворогів. У селах, через які вони проходять, вони практично грабують, подекуди гвалтують жінок...

Вперше відчув можливість рах Германіса, тимчасового поневолення росіян, перемоги німців. Крок Макензена, захоплення російського півдня з цієї точки зору геніальний» [1, с. 69].

Окупаційні власті піддали населення України безсоромній економічній експлуатації, яка часто перетворювалася на відвертий грабіж.

Після зустрічі з М. П. Василенком (один з діячів Центральної Ради. – *О. С.*) В. І. Вернадський записав 9 квітня 1918 г.: «З його розмов видно, що німці найбільш нещадним чином грабують Україну, беруть і скуповують, що можна. Те, що вони беруть – склади, речі тощо, як військову здобич, мабуть, ґрунтується на словесному договорі, і вони вибивають: дізнаються, що там-то є склад і туди дають постріл: вважається військовою здобиччю. Вони цілковиті господарі становища» [1, с. 82].

Використавши Центральну Раду в своїх політичних цілях, німецьке командування дало наказ про її розгін та інсценувало 29 квітня 1918 р. обрання колишнього царського генерала, великого поміщика П. П. Скоропадського «гетьманом України», що стисло і відзначив автор щоденників: «*Coup d'etat* здійснений німцями...» [1, с. 82].

Проте досить скоро політика Гетьманщини зіткнулася з опором, що зростав з боку різних верств українського суспільства. Перебуваючи в Києві, В. І. Вернадський 11 травня 1918 р. записав наступне:

«Йде, мабуть, велика агітація в селах проти гетьманства. Дивляться на це дуже спокійно всі, з ким я розмовляв про це. Думають, що будуть ексцеси, але вони не позначаються дуже сильно на всьому русі. Враження таке, що австрійці попускають рух і агітацію проти уряду... Говорять, серед німців дві течії: Вільгельм з династичних міркувань хоче возз'єднати Україну з Росією – Людендорф і Гинденбург проти. Рорбах говорить, що він не може знайти в Києві українців» [1, с. 85].

Літом 1918 р. спалахнули повстання проти окупантів на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та інших місцях, які одночасно були спрямовані й проти режиму їх ставленика, яким був Скоропадський. Значні сили окупанти кинули на придушення повстань у Херсоні, Миколаєві, Ніжині та інших містах. Незадоволення населення політикою окупаційних властей переросло у відкриту ворожнечу й навіть ненависть, про що в щоденниках зустрічаємо такий запис:

«12/25.VI, ранок

Кудрявцев-Осташенко (старший астроном Пулковської обсерваторії – *О. С.*) розповів про повстання проти німців у Миколаєві. Загинуло декілька тисяч робітників; викликано це було більшовиками. Зараз знову серед робітників йде та сама пропаганда, ненависть до німців дуже велика, і більшовикам все-таки вірять. Ненависть до німців, мабуть, усюди; але чи набуде це патріотичної форми?» [1, с. 111].

Цікаво, що В. І. Вернадський робив записи у своєму щоденнику навіть у дорозі. Так, 1 червня 1918 р. в поїзді з Полтави до Києва він записав, зокрема, наступні спостереження:

«Є вже ясне відчуття німецької небезпеки. Української мови майже не чути, хоча, очевидно, багато її знають – але це не мова буденного мовлення. Для публіки, що їде, це мова зараз так чи інакше офіційна. Дивно, як навіть за цих умов вона не в ходу.

...Розмови про дорожнечу, спекуляцію, німців. Якось багато хто упевнений, що так чи інакше буде німецька окупація або німецьке панування» [1, с. 86–87].

По-третє, викликають інтерес згадки В. І. Вернадського про певні чвари між Німеччиною та Австро-Угорщиною щодо проведення окупаційної політики на Україні. У запису від 14 червня 1918 р. він, зокрема, зазначив: «Цікаві зіткнення германців і австрійців: австрійці не дозволяють (так в тексті. – О. С.) військових сил для реквізиції хліба, що йде до Німеччини» [1, с. 103].

Щоб дана фраза з щоденника була зрозумілою, нагадаємо, що відповідно до Брестського договору, ці держави розділили Україну на зони впливу: австро-угорські війська зайняли південну частину Волинської, Подільської, Херсонської і Катеринославської губерній (штаб-квартира командування австро-угорських військ розташовувалася в Одесі), а німецькі – решту території України, а також Криму. Продовольче становище Дунайської монархії в період, що розглядається, було просто катастрофічним (пригадаємо літографію Кеті Кольвіц «Відень вмирає! Врятуйте його дітей!»). Саме цим пояснюється вимога Австро-Угорщини про надання їй особливих прав у забезпеченні постачань продуктів з її зони окупації.

Записуючи свої враження після розмови з М. Пр. Василенком, міністром освіти і мистецтва в уряді Скоропадського, В. І. Вернадський 4 червня 1918 р. висловлює побоювання, що саме позиція Австро-Угорщини може призвести до розколу України:

«Василенко правильно вказує, що надання особливих прав австрійцям за їх бажання окупації призведе до розколу України на дві частини. З двох сторін, що борються, для нас найбільш небезпечна зараз Австро-Угорщина. Боротьба Австро-Угорщини та Німеччини між собою розгорається, і, поза сумнівом, з цим чинником треба рахуватися» [1, с. 89].

У тому самому щоденниковому запису В. І. Вернадський згадує про те, що: «В окуповані австрійцями області України не можуть

повернутися православні священники, а йде люта пропаганда унії. У Холмській губернії католицтво» [1, с. 91].

Дійсно, Австро-Угорщина, як відомо, затягувала ратифікацію Брестського договору, відстоюючи свої інтереси в Галичині, та йшла на поступки полякам у питанні з Холмщиною (де проживало значне українське населення), тим самим протидіючи прагненню Української Держави до воз'єднання українських земель в одній державі.

Звичайно, щоденники В. І. Вернадського, як й інші твори такого жанру, позначені певною особистою суб'єктивністю. Проте, на нашу думку, їх зміст становить неабиякий інтерес для істориків. Зафіксовані в них спостереження, міркування, зауваження та оцінки автора, а також фактичний матеріал, що наводиться, поза сумнівом, збагачують наші знання про політичну ситуацію в Україні в період німецько-австрійської окупації, про настрої різних груп населення, а також дозволяють судити про ставлення самого вченого до тих драматичних подій, очевидцем яких він став.

Бібліографічні посилання

1. *Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921* / В. И. Вернадский. – К.: Наукова думка, 1994.
2. *Бунин И. А. Избранное* / И. А. Бунин. – М., 1991.
3. *Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918–1921) – урок для XXI века* / С. Г. Кара-Мурза. – М., 2003.
4. *Кураев О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918)* / О. О. Кураєв. – К., 2006. – 247 с.
5. *Fischer. Fritz Griff nach der Weltmacht.* – Düsseldorf, 1961.
6. *Fedyshyn. Oleh Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918.* – New-Brunswick, New Jersey, 1971. – 401 p.

Надійшла до редколегії 05.01.10

